

*Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

ВИТОКИ ПРИРОДНОГО ПРАВА: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Зміни у світі й сучасному суспільстві, які відбулися у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. і продовжуються нині, з необхідністю зумовили підвищену увагу до осмислення загальних поглядів стосовно права, насамперед до розуміння законів людського буття через призму права. При цьому особливого значення набуває природне право як таке, що належить людині від народження, яке закладене в самій сутності існування людини і є однаковим для всіх. Саме в цьому аспекті у теорії права природне право розглядається як теоретична доктрина, за якою головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця [1, с. 132–133]. Норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх без винятку правоздатних суб'єктів і закликають дотримуватися закріплених у них приписів, тому що останні, на думку Р. Луцького, відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості [2].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Однією з сучасних тенденцій розвитку теорії права є фундаменталізація його методології. Про це у вітчизняних наукових виданнях зазначають українські вчені, зокрема Н. Оніщенко [3, с. 11–17], П. Рабінович [4], які приділяють увагу загальним питанням теорії права, витокам права, теорії праворозуміння, доктринальним джерелам права.

Означена проблема є предметом наукових досліджень не тільки фахівців загальної теорії права, вона вивчається науковцями галузевих напрямів юридичної науки. Проблеми витоків та джерел права з різних боків досліджували представники юридичної науки: В. Бабкін, О. Васильєв, В. Журавський, О. Зайчук, М. Козюбра, О. Копиленко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, В. Селіванов, Т. Тарахонич, Ю. Шемшученко та багато інших.

Як зазначає Ю. Шемшученко: «...єдиного розуміння права не існує. Право не може бути єдиним взірцем або еталоном праворозуміння. У певних правових координатах більш рельєфними є ті або інші риси права» [5, с. 7]. Все це свідчить про актуальність проблеми. Важливим є вектор правового розвитку, що враховує вимоги, пов'язані з інтеграційними, глобалізаційними зрушеннями та національно-культурними, ментальними особливостями.

Мета статті. Із зазначеного випливає основна мета дослідження, яка полягає в аналізі історичних аспектів витоків та джерел природного права, що має широке, універсальне значення і посилюється в сучасному світі.

Основні результати дослідження. Прагнення зрозуміти закони людського буття через призму права виникло ще в Стародавньому світі. Уявлення про зміст права з'являється вже у ранньокласовому суспільстві, де починають розмежовувати природні (незмінні) і людські (змінні) закони. У цей період державне законодавство розглядалось як фактор підкорення старшими молодших, правителями підданих. Античний демократичний поліс (а потім Римська республіка) стали експериментальним полем відпрацювання інших правил людського буття, заснованих на рівності й свободі його повноправних членів, до кола яких, однак, не належали раби та іноземці. Проте вже в той час серед мислителів з'являється думка про однакові природні потреби людей. Наприклад, Антіфонт (близько 400 р. до н. е.) стверджував, що за природою людські відносини однакові як у варварів, так і в еллінів, в усіх людей потреби від природи однакові [6, с. 4–5].

На думку стародавніх філософів, людині в суспільстві по-справедливості роздається рівним за рівне і нерівним за нерівне. Цю тезу глибоко розробив великий грецький філософ та вчений Аристотель (384–322 рр. до н. е.). Він визначав закон як вираз справедливості, як міру, що усуває крайнощі, причому частина законів, на його думку, була не тільки твором мистецтва, а й відобра-

женням законів природи [7, с. 271]. Аристотель вирізняв природне й умовне (встановлене людьми) право. Для нього природне право і є наданим правом. Водночас і природне, й умовне право рівною мірою є «правом політичним», тобто нормами людського співіснування. Відмінність між ними полягає тільки в тому, що природне право «всюди має однакове значення і не залежить від визнання чи невизнання його», тоді як умовне право залежить від умов, місця і часу визнання людей. Крім того, умовне право (закон, встановлений людьми) має відповідати природному праву.

Ще більш виразно ставився до природного права римський державний діяч, філософ, юрист та оратор Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.). «Природний закон», на його думку, є джерелом і матеріалом людських законів. Закони встановлені людьми, мають також й інші джерела, а саме: державний лад, звичаї, традиції держави, відрізняючись між собою за цією ознакою. Проте людські закони не довільні – вони можуть створювати право з безправності, благо – зі зла, чесне – з нечесного. Писані людьми закони не є простою зброєю репресій, вони покликані виховати добрі традиції народу. Слід звернути увагу, що Цицерон надавав більшого значення преамбулі (вступу) до закону (за нашою термінологією – доктринальні основи), оскільки, на його думку, закону також властиве прагнення в дечому і переконувати, а не до всього примушувати силою та погрозами. Природний закон розглядається мислителем як мірило не тільки внутрішніх законів держави, а й міжнародного спілкування. Він формулює такий важливий принцип міжнародного права, як *pacta sunt servanda* (угоди повинні виконуватися).

Цінність ідей Цицерона про природне право зумовлюється правовим досвідом Римської республіки. На цей же досвід спиралася римська юриспруденція, що належала класичному праву. Римське законодавство, розроблене класиками юриспруденції – Гаєм, Павіаном, Павлом, Ульпіаном, Модестініаном – стало основою законодавства європейських держав й одним із джерел міжнародного права.

Римські юристи також значну увагу приділяли природному праву. Так, вони виокремлювали три частини римського права: природне право (*jus naturale*), право народів (*jus gentium*) і право громадян, або цивільне право (*jus civile*). Природне право, його зміст і значення відображені у висловах давньоримських юристів. Так, Павло вважав, що за природним правом всі народжуються вільними. Природне право він визначив як те, що завжди є справедливим і добрим. Ульпіан стверджував, що «природа навчила всіх живих істот, тому що це право властиве (не лише) людському роду, а й є загальним для всіх тварин, які народжуються на землі, на морі, а також для птахів». Юрист Гай природне право визначив як «право, що природний розум встановив між усіма людьми» [8, с. 43].

Класики юриспруденції Стародавнього Риму вважали, що природне право присутнє в державному законодавстві не тільки опосередковано (у вигляді джерела та принципу), а й безпосередньо – як його початку. Тому не кожен закон, за світосприйняттям римських юристів, є правовим законом, якщо він не відповідає природному праву.

Ідеї природного права, розвинуті Цицероном і класиками римської юриспруденції, продовжують слугувати джерелом розробки норм справедливого правопорядку людських відносин, без яких не може обійтися на сьогодні жодне суспільство і без яких не може існувати жодний міжнародний правовий устрій.

У Середні віки певною мірою спостерігається спад у розвитку філософської думки. В Європі поширюється християнство і церква своїм авторитетом придушує будь-яку думку, яка не збігається з церковними, релігійними догматами. У цей час існували юридичні школи, представники яких займалися проблемами використання в сучасності римського права. У зв'язку з цим виділяються школи глосаторів (XI–XIII ст.), які тлумачили римське право, та постглосаторів (XIII–XV ст.), які, звертаючись до природного права, намагалися розробити логічну систему загальних юридичних принципів, категорій і понять. Повернення до вивчення римського права пов'язане передусім із діяльністю юристів Болонського університету в Італії [9, с. 310].

Період Відродження та Реформації характеризується значною активізацією розвитку філософії праворозуміння, повернення до здобутків Античної цивілізації, поворотом від схоластики до раціоналізму, відновленням наукової та філософської думки, піддаються переоцінці минулі релігійно-політичні цінності. У цей період певний вплив на розвиток правової думки справили, зокрема, Н. Макіавеллі (1469–1527 рр.), М. Лютер (1483–1545 рр.), Ж. Кальвін (1509–1564 рр.) та ін.

У вченнях протестантських авторів XVI ст. ідея природного права, як і в Середні віки, мала теократичний характер, але особливість полягала в тому, що вони ставили авторитет Біблії вище авторитету римського права. М. Лютер взагалі заперечував можливість пізнання природного права через розум [10, с. 96–98].

Період Нового часу пов'язується насамперед із розвитком економіки та зростанням ролі держави. В університетах починають викладати національне право, відбувається відновлення вчення про природне право, яке поступово звільняється від богословських трактувань.

Правова ідеологія того часу мала в своїй основі філософію раціоналізму Р. Декарта, який вважав розум головним джерелом пізнання. Розвиток загального уявлення про право цього часу пов'язаний із діяльністю плеяди видатних мислителів, таких як Г. Гроцій (1583–1645 рр.), Ф. Бекон (1561–1626 рр.), Т. Гоббс (1588–1679 рр.), Дж. Локк (1632–1704 рр.), Б. Спіноза (1632–1744 рр.), Г. Лейбніц (1646–1716 рр.). Так, голландський правник Г. Гроцій вважав, що моделлю, за якою будується природне право, є товарно-грошові відносини. Ця сфера суспільних відносин є базисною для суспільства, а норми природного права, що її регулюють, є основою державного законодавства. Закони – це норми природного права, які підкріплені силою держави.

Ідеї природного права набули розвитку у працях Б. Спінози, який стверджував, що світові закони поділяються на закони природи і закони держави. Свобода є пізнанням необхідності, вона протистоїть примусу і насильству.

Збалансовану і систематичну політико-правову доктрину, основою якої є права людини, запропонував Дж. Локк. Він розробив вчення про комплекс невідчужуваних прав особи, до яких належить право на життя, свободу та власність. Він визнає невідчужуваність усіх основних свобод людини [6, с. 20]. Правові ідеї Дж. Локка стали основою для важливих документів Французької та Американської революцій, вони справили значний вплив на ідеї таких мислителів та діячів, як Ш. Монтеск'є, Вольтер, Т. Джефферсон, Т. Пейн та ін.

Теорія природного права набула глибокого обґрунтування у класичній німецькій філософії кінця XVIII – початку XIX ст., передусім у працях І. Канта і Г. Гегеля.

Від І. Канта розпочинається традиція раціонального природного права, він вибудовує структуру захисту прав людини, з якої розвивається система права як регулятора суспільного життя. Умовою входження у зміст права, за філософом, є існування громадянського суспільства як такого союзу людей, який відрізняється від держави. І громадянське суспільство, і держава регулюються нормами права, однак правові норми функціонують у різних режимах. За І. Кантом, необхідною умовою існування громадянського суспільства є дія принципу «дозволено все, що не заборонено законом, а не все, що не дозволено законом, – заборонено». Він вважає причиною суспільного неблагополуччя зовсім не надлишок людських прав та свобод, а надлишок свободи держави та інших політичних інститутів щодо цивільного суспільства та людини. У трактаті «До вічного миру» І. Кант доводить, що людство стоїть перед альтернативою: або мирне, правове регулювання міждержавних суперечок, або світова бійня, яка знищить людський рід. Без нейтралізації війни як явища не можуть бути гарантовані ні права людини, ні права народів, ні права людства. Природне право спирається на апіорні принципи, які диктує розум, позитивне право залежить від законодавця, тому природне право – критерій для позитивного.

За Г. Гегелем, право розвивається від абстрактного до конкретного. Природне і позитивне право – це різні визначення одного поняття, яке розглядається як свобода (ідея права), як ступінь і форма свободи (особливе право), як закон (позитивне право). Поняття права має філософське значення (свобода як усвідомлена необхідність) і прикладне значення як нормативне оформлення права, яке склалося в конкретних історичних умовах.

Стосовно подальшого розвитку філософії права О. Лейст зазначає, що в XIX ст. позитивізм відмежувався від природного права і відхилив філософію права, в якій ідеї природного права отримали найвище теоретичне узагальнення і розвиток. Загальна теорія права сформувалася у другій половині XIX – на початку XX ст. на основі узагальнення висновків і досягнень юридичного позитивізму [7, с. 272–274].

Розвиток і поширення юридичного позитивізму в країнах Європи зумовлені розвитком капіталізму.

Найбільш широке обґрунтування юридичний позитивізм дістав у праці німецького юриста К. Бергбома «Юриспруденція і філософія права» (1892 р.). На його думку, теорія права повинна займатися тільки об'єктивно існуючим правом, заснованим на правотворчих фактах, тобто на законодавчій діяльності держави. Не можна вирішувати виникаючі на практиці юридичні справи, виходячи з природно-правової доктрини, що ділить право на природне і позитивне. Прихильник природного права повинен відмовитися від права позитивного; хто не хоче відмовитися від позитивного права, повинен відкинути природне [11, с. 494–498].

Висновки. На підставі проведеного історичного огляду робимо висновок про актуальність на сучасному етапі розвитку суспільства повернення до витоків і джерел природного права, яке становить основу подальшого розвитку права в напрямі повернення до людини, її основних природних потреб і звідси – до формування й розробки загальних стандартів прав та свобод людини.

Використані джерела

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 132–133.
2. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій / Р. П. Луцький // Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. – К., 2011. – №4. – С. 38–41.
3. Оніщенко Н. М. Сучасне праворозуміння (еволюція терміно-поняття «право» та «права» як явища соціальної дійсності) / Н. М. Оніщенко // Альманах права. Праворозуміння та право реалізація: від теорії до практики. Науково-практичний юридичний журнал. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 2. – 316 с.
4. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П. М. Рабінович // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 22–26.
5. Шемшученко Ю. С. Вступне слово / Ю. С. Шемшученко // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. Науково-практичний юридичний журнал. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 2. – 316 с.
6. Права человека в современном мире / под ред. Н. П. Рогозина. – Донецк, 1995. – 292 с.
7. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философия права / О. Э. Лейст. – М. : Зерцало, 2008. – 340 с.
8. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г. Г. Деміденка і проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
9. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Х. : Одиссей, 2002. – 592 с.
10. Львова О. Л. Ідеї природного права та межі його дії / О. Л. Львова // Дія права: інтегративний аспект : монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2010. – 360 с.
11. Бергбом К. Юриспруденція і філософія права / К. Бергбом // Антропология мировой мысли : в 5 т. – М. : Мысль, 1999. – Т. 3. Европа. Америка. XVII–XX вв. – 829 с.

Васецький В. Ю. Витоки природного права: історичний аспект

У сучасному світі особливого значення набуває природне право як таке, що належить людині від народження, яке закладене в самій сутності існування людини і є однаковим для всіх. Мета дослідження полягає в аналізі історичних аспектів витоків та джерел природного права, що має широке, універсальне значення і посилюється у сучасному світі. Проаналізовано розвиток уявлення про зміст права в Стародавньому світі, де у ранньокласовому суспільстві починають розмежовувати природні і людські закони. Подано історичний аспект розвитку природного права в Античному світі, у Римській республіці, аналізуються правові уявлення класиків римської юриспруденції. Аналізується відновлення вчення про природне право у період Відродження і Нового часу, а також розвиток теорії природного права в класичній німецькій філософії. Робиться висновок про актуальність на сучасному етапі питання витоків і джерел природного права.

Ключові слова: природне право, витоки та джерела права, історичний аспект.

Vasetsky V. Origins of natural law: the historical aspect

Changes in the world and modern society, which took place in the second half of XX – at the beginning of the XXI century and continue today, necessarily led to increased attention to the comprehension of common views on law, first of all, to understanding the laws of human existence through the prism of law. The development of the society characterized by qualitatively new state, defined as the globalization process – the global process that integrates national education into a single global system. Globalization involves the convergence of national legal systems, creation of unified legal standards. In this regard, special significance acquires a natural right, such as that belonging to a person from birth, which is laid down in the very essence of the existence of man and is the same for all. In the theory of law, in this aspect, natural law is regarded as theoretical doctrine, according to which the main source of law is nature itself, and not the will of the legislator.

The purpose of the study is to analyze the historical aspects of the origins and sources of natural law, which has a broad, universal significance and is reinforced in the modern world.

The development of the idea of the content of law in the Ancient World, where in the early class society begin to distinguish between natural and human laws, is analyzed. The historical aspect of the development of natural law in the

Ancient world, in the Roman Republic, is presented, and the legal representations of the classics of Roman jurisprudence are analyzed.

In the Middle Ages there is a decline in the development of legal thought, the church by its authority suppresses any opinion that does not coincide with church, religious dogmas. At that time, there were legal schools, representatives of which were dealing with the problems of using in the modern Roman law, referring to natural law, tried to develop a logical system of general legal principles, categories and concepts. Return to the study of Roman law relates primarily to the activities of lawyers at the Bologna University in Italy.

In the paper is analyzed the restoration of the doctrine of natural law during the Renaissance and the New Age, as well as the development of the theory of natural law in classical German philosophy.

The conclusion is made on the relevance at the present stage of the issue of origins and sources of natural law.

Key words: natural law, origins and sources of law, historical aspect.

УДК 342.725

*Дарія Любомирівна Вітюк,
доцент кафедри теорії, історії права
і держави та конституційного права
Національного університету державної фінансової служби України,
кандидат юридичних наук*

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ГАРАНТІЯ ЄДНОСТІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. У сучасних умовах різноспрямованих зрушень і суперечливих трансформацій глобального масштабу, які в переважній більшості випадків є загрозою безпечному існуванню країн та народів, підривають глибинні засади національної ідентичності й провокують етнополітичні зіткнення тощо, особливого значення набуває проведення державою ефективної політики у мовній сфері. Остання, тісно переплітаючись з основними цілями й завданнями таких найважливіших напрямів діяльності держави, як освітня, культурна, національна, інформаційна, міграційна та інші політики, покликана зберегти державну мову та зробити її основою для досягнення загальнонаціональної злагоди і стабільності.

На сьогодні вже ніхто не заперечує той факт, що українська мова як історично сформований засіб міжнаціонального спілкування є центральним елементом єдності держави, одним із головних чинників цілісності українського суспільства. Особливу значущість питання, пов'язані з державною мовою, мають для сучасної України, яка пройшла за роки незалежності непростий шлях свого розвитку – від хворобливого зламу колишніх соціально-економічних підвалин і хаотичного політичного реформування – до європейського внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу, який відповідає життєво важливим національним інтересам та пріоритетам. Як зазначив Президент України П. Порошенко: «Мова – один із головних символів народу, його єднальна сила, яка робить нас згуртованими й сильними... Мова – це наша найсильніша зброя, і, водночас, – наш найдорожчий скарб» [5]. У зв'язку з цим збереження української мови – це питання національної безпеки, збереження ідентичності українців у світі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На думку багатьох учених, усі пострадянські країни гостро потребують прогресивної ідеології, яка базується на кращих традиціях, на сучасних уявленнях про демократію, політичні свободи, гуманність та соціальну справедливість [9]. Ми підтримуємо позицію тих науковців, які наголошують, що зцементувати українське суспільство і державу може лише, як це завжди було в Україні, єдина ідеологія. Спільними зусиллями необхідно виробити для України довготривалу, стійку ідеологію. Центральна роль у цьому повинна належати конституції. С. Авак'ян зазначає, що конституція просто не може не бути ідеологічним – тобто світоглядним – документом. Кожна конституція закріплює свою систему суспільних цінностей і спрямована на те, щоб на її основі формувалися відповідні погляди кожного члена суспільства. Е. Барінов доходить висновку, що держава повинна сприяти трансформації конституційної правосвідомості громадян у дусі нової конституційної ідеології.

Мета статті полягає у висвітленні процесу здійснення концептуалізації «мовного аспекту» в сучасній Україні, окреслення загальнонаціональних пріоритетів у мовній сфері. При цьому особливу увагу приділено проблемам збереження й розвитку української мови – державної мови України.